

Odgajanje srednjoškolaca za umjetnost

Između prvog i sedmog dana u mjesecu srpnju godine 1960. Zavod za unapređenje školstva u Hrvatskoj okupio je u Zagrebu gimnazijske nastavnike predmeta umjetnosti da porazgovore o novom programu svojega predmeta i o primjeni ovoga programa u nastavi vlastite škole. U prostorijama Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta održani referati i rasprave potakloše me da na kraju toga sastanka iznesem nekoliko misli o umjetničkom odgoju srednjoškolaca. Neki prisutni nastavnici javno su zažalili tiskanje i objavljivanje mojega izlaganja, a neki su me ovo naknadno i nasamu zatražili. Odazivam se nadom da svojim odazivom udovoljavam široj želji, ali bez nade da ću svojim odazivom zadovoljiti one kojima je ne samo zaista do umjetnosti, nego i doista do mladeži.

U svojim razgovorima o umjetničkom odgoju i povjesno-umjetničkoj izobrazbi srednjoškolaca pošli smo od osmatranja nastavnog programa, a nastavljali smo razgovorom polazeći od iskustva pojedinih nastavnika. Naš razgovor bio je življi i zanimljiviji nego li što sam očekivao da će biti. Ipak mu je uzmanjkalo dvoje: znanstveno razlaganje samog neposrednog cilja umjetničkog odgajanja srednjoškolaca i znanstveno obrazlaganje onih koje u srednjim školama odgajamo za umjetnost. Premalo smo govorili o psihologiji života s umjetnošću, a psihe mladih ljudi svojim razgovorom jedva smo se uopće doticali. Budući da sam si bio preduzeo da ovom sastanku prisustvujem samo kao budni i znatiželjni promatrač, a nipošto kao dosadni predavač, ne namjeravam ni sada uoči našega razlaza opteretiti ovaj sastanak dugim govorom o tome. Ipak mi se čini da se s ovog simpozija ne bismo smjeli vratiti u svoj svakodnevni rad sa srednjoškolcima, a da se baš nikako nismo takli nekih općenitih saznanja o životu s umjetnošću i o životu mladeži. Dozvolite mi taj pokušaj, makar sada na kraju našega susreta, najpovršnije što je moguće, u ime sviju nas, a u probitku isključivo same stvari koja nas istodobno raduje i tišti.

Izazivanje, uspostavljanje, a do neke mjere i samo izgrađivanje živog dodira srednjoškolaca s umjetnošću ukazalo nam se tokom razgovaranja ovih dana prvenstvenim i najvrednijim, i svakako glavnim ciljem našeg bavljenja sa srednjoškolcima. Ovo smo si i rekli. No svi zajedno, iako ga znademo, prešutjeli smo si da umjetničkom odgajanju mladeži kojim se upravo mi bavimo, mora predhoditi, a i predhoditi, jedan likovni odgoj već u dječjoj dobi, a u vezi dječjeg crtanja, slikanja, vajanja i građenja. O tome smo šutjeli možda ponešto i opravdano, jer likovnom odgajanju djece je do buđenja i razvijanja dječjih likovnostvaralačkih sklonosti i sposobnosti, no ne s krajnjim umjetničkim ciljem. Odgoju koji je naš zadatak, cilj je umjetnost. A umjetnost je nešto drugo nego li je dječje crtanje, slikanje, vajanje i građenje. Što je umjetnost, teško je izreći. Ipak lako, zadovoljimo li se nepotpunim sudom, da je umjetnost crtanje, slikanje, vajanje i građenje odraslih, koji sve to možda nebi radili, a niti bi u tome uživali, da i kao odrasli ne ostaju djeca.

Što god bila umjetnost, jedno ipak izgleda nedvojbeno: odrasla djeca crtaju, slikaju, vajuju i grade drugačije nego li ona mala, pa onaj tko se iz malenog djeteta razvija u odraslo dijete, može da se u ovo i ne razvije ukoliko se radi o crtanju, slikanju, vajanju i građenju. Sklonosti i sposobnosti za ove djelatnosti mogu upravo u njemu tako temeljito zakržljati, da odrasao neće više imati baš ni malo smisla za ove djelatnosti ni u drugih, bili ovi odrasli ili djeca. U sto prilika svakoga dana uvjeravamo se kako ve-

ćina odraslih ne uzima ozbiljno ove djelatnosti, koje međutim pretežna većina djece uzima veoma ozbiljno. Ima ovoj pojavi i šireg obrazloženja: neozbiljno uzimanje mnogih stvari u životu, pa i samih ljudi, svojstveno je uopće većini odraslih, ali samo odraslih. Djeca mogu biti veoma nestašna, no nikada nisu neozbiljna. Kad u djeteta opazimo prve pojave neozbiljnosti, sigurni smo da prestaje biti dijete i počinje rasti u odraslog čovjeka.

Usvajanje tuđeg umjetničkog djela u ljudski dostižnoj punini moguće je ipak samo odraslom, zreлом čovjeku, jer i samo umjetničko djelo ostvarenje je odraslog, zrelog čovjeka. Isključeno je, ili barem veoma je malo vjerojatno, da bi nedorasli mladi čovjek koji tek sazrijeva, mogao potpuno doživjeti, proživjeti, shvatiti i prosuditi umjetničko djelo, jednom riječi usvojiti ga posvema. Žalosno je da je tome tako. Upravo mladi čovjek koji zrije u teškom je položaju sa svijetom oko sebe i sa sobom. Njegov svijet nije više onaj djeteta, a nije još ni ovaj svijet, svijet nas odraslih ljudi. Mladi čovjek je lualica između tuđih svjetova, lišen je svojega vlastitoga svijeta već i zato, jer se ovaj pred njegovim vanjskim očima neprestano mijenja, kao što se i on sâm neprestano mijenja pred svojim unutaršnjim očima.

Tko se davi, i slamke se hvata! Ali onome koji zrije u odrasloga čovjeka, dječje crtanje, slikanje, vajanje i građenje uskraćuje svaku pomoć u buri života koja ga zahvaća. Ali ni umjetnost odraslih ovome nesretniku ne pritiče još pravo upomoć, da bi se u životu lakše snašao ili od života lakše branio. Kad je dakle čovjeku najteže u životu, najpotpunije je sam. Neka dakle nitko, odrasao, ne poriče da je umjetnost okrutna!

Postoji usvajanje umjetničkih djela i u znanstvenom obliku. Ovo je osobita vještina istraživanja, sagledavanja i tumačenja umjetničkih djela. To je vještina koja iziskuje naročite postupke i osobita iskustva. Isključeno je da bi se mladi čovjek mogao ozbiljno baviti znanošću o umjetnosti, prije nego li je sazeo do određenog stepena. Odgojem mladoga čovjeka u historičara umjetnosti ne valja započeti prije njegove devetnaeste ili dvadesete godine. Ovo ne treba poduzimati i zato, jer za potpuno znanstveno shvaćanje i tumačenje umjetničkih djela potrebna je puna ljudska zrelost, a ova se stiće istom oko četrdesete godine. Sve najveće naučne radove o umjetnosti i najveći historičari umjetnosti nisu napisali u ranijoj dobi svojega života, a mnogi su ih ostvarili istom oko svoje šezdesete godine. Ne preuranjujmo dakle odgajanjem historičara umjetnosti! Ne zahtijevajmo od većine srednjoškolaca da se muče jednom znanosti već u srednjoj školi, a za što će biti sposobno samo rijetki od njih tek na sveučilištu kao svojoj kasnijoj visokoj školi!

Znanstveno tumačenje umjetničkih djela zahtijeva dakle svoju osobitu izobrazbu. Ali naročitu izobrazbu traži za se i stvaranje umjetničkih djela! U sustavu školovanja ova izobrazba već je dovoljno dugo također unesena u visokoškolsku nastavu. U životu mladoga čovjeka uvrštena je dakle u razdoblje u kojemu mladoga čovjeka odgajamo i u historičara umjetnosti. Kao da smo i u ovom pogledu odlučili uravnopraviti znanost i umjetnost. I još se i ponosimo time!

Ali u ranijoj prošlosti odrasli ljudi postupali su drugačije. Školovanje umjetnika bilo je oslobođeno okvira ne samo visoke škole, nego škole uopće. Budući umjetnik obrazovao se kao sluga i pomagatelj majstora. Ali ne istom od svoje devetnaeste ili dvadesete godine, nego već od malih nogu. Ispred samoga praga radionice zreloga umjetnika ostavljao je buduću umjetnik konačno svoje dječje cipele. Odgajanje za umjetničko stvaralaštvo trudilo se da svojega odgajnika zahvati već u ranom pubertetu. Svojemu izabraniku umjetnost je otvarala vlastite ulazne dveri već na izlaznim vratima njegova djetinjstva. Znala je umjetnost što čini! Žurila se da izabranika veže uza se i predobije za se, dok još njegove iskonske likovne sklonosti i sposobnosti nisu u njemu umrle zajedno sa djetinjstvom, ili zamrle u životu, nezaštićene djetinjstvom. Uvijek se umjetnost nerado povjeravala mladom čovjeku, dozrelom izvan njenoga okrilja.

Pa onda neka još netko, tko je odrasao, ustvrdi da umjetnost nije gramziva!

Što god netko od nas mislio o visokim školama koje negdje možda i pravodobno odgajaju slikare, kipare i graditelje, ali prekasno umjetnike, mislim da se ipak nitko od nas ne zalaže da srednjom općeobrazovnom školom započnemo odgajati mlade ljude u umjetnike. Nije li nam dakle namjera da učenike gimnazija izgrađujemo u historičare umjetnosti ili umjetnike, čemu onda težimo umjetničkim odgojem ovih učenika, kojih pretežna većina nikada neće postati niti stvaralači umjetnosti, niti znanstveni tumači umjetnosti? Mi želimo u njih potaći i razviti sklonost i sposobnost doživljavanja ostvarenih umjetničkih djela. Ovo otvoreno izjavljujemo i svojim učenicima i sebi.

Ipak nema života sa umjetnošću koji bi po sebi i u sebi mogao postojati kao nekakvo proživljavanje umjetnosti, a biti sam u isti mah bez naročitog vlastitog oblika. Ja mislim da ne postoji samo jedan osobiti oblik života sa umjetnošću (niti stvaralački, niti znanstveni) za koji bismo morali odgajati srednjoškolce. Mislim da ovih oblika imade čak nekoliko. Da bismo srednjoškolce mogli i odgajati za njih, ove oblike nam je sagledati i upoznati. Što bi u toj želji bilo prirodnije od naše odluke da ove oblike života s umjetnošću potražimo oko sebe među odraslim ljudima i da u ove oblike života uvedemo mlade povjerene nam ljude?

Ali nažalost: oblici života s umjetnošću, koji nisu niti stvaranje umjetnosti, niti nauka o umjetnosti, svugdje u svijetu izvrgnuti su danas potresanju i propadanju, pa čak i potpunom zamiranju. Nitko od nas kao odgajatelj za umjetnost nema danas na dohvatu nepokolebani i vrijedno tako pouzdano usmjereni život odraslih s umjetnošću, da bi bez ikakvih bojazni mogao u njega uvađati mlade ljude. Ja lično sumnjam u kojoj mjeri ovaj život čak uopće postoji u Zagrebu, a netko od vas sigurno još više dvoji postoji li on u nekom drugom gradu Hrvatske. Čak i ondje gdje je u nas život s umjetnošću nekoć bio osobito pouzdan i sazdan, kao — recimo — u Dubrovniku, nije pouzdano ima li ga danas izvan nekakvih bučnih povremenih festivala. Ukratko: život s umjetnošću danas postoji ili nepostoji oko nas, nebi bilo probitačno uzeti kao obrazovni cilj i prihvatiti ga kao obrazovno mjerilo odgajanja mladeži za umjetnost. Ako smo u tom nezavidnom položaju prisiljeni da cilj i mjerilo svojega odgajanja izgradimo u svojim mislima, izlažemo se drugoj velikoj opasnosti: da mlade ljude odgajamo za nešto što smo krivo smislili.

Nema dvojbe da je odgajanje za umjetnost kao svijesni napor uvijek težilo cilju koji nije postojao potpuno ostvaren u životu. Ponekad upravo odgojem mladih ljudi željelo ga se ostvariti. Na odgoj za umjetnost uvijek je utjecala predodžba jednog neostvarenog, ali to jače priželjkivanog života s umjetnošću. Čak i sama predodžba neostvarene, ili ostvarene, ali u životu nedovoljno priznate suvremene umjetnosti, često se doimala umjetničkog odgoja. Tako su i mnoge zablude shvaćanja života s umjetnošću i mnoge predrasude shvaćanja umjetnosti isticale utjecaj na odgoj za umjetnost. Ovo je nanašalo štete životu s umjetnošću, štete i umjetnosti samoj, ali najveće štete nanašalo je samome odgoju za umjetnost. Zato je ovaj dugo trebao da se probije do nekih osnovnih istina, pa nije sigurno raspoloživo li njima i danas već u dovoljnoj mjeri.

Svakako je opće javno mišljenje ovim istinama daleko. Kako je danas čvrsto uvjerenje da životu s umjetnošću ne treba posvećivati niti mnogo vremena, niti puno sabranosti, niti osobite strpljivosti, a niti naročite ustrajnosti! I kako je snažno uvjerenje da umjetnost ne traži žrtava, niti tvrdih niti moralnih! I kako je uporno uvjerenje da životu s umjetnošću nisu potrebni naročiti uvjeti, na kojima valja raditi, i to sustavno! Prvenstveno u vlastitome životu!

Da bih doživio neku umjetničku sliku, moram se naći s njome u nekom dodiru. Ali ne ma kakvome! Ovaj dodir mora biti izravan. Istu sliku mogu doživjeti i iz opisa prijatelja, dakle ako je i ne vidim. Ali moj doživljaj će u ovom slučaju biti blijed, sve ako je moj prijatelj i odličan opisivač i dočaravač slika. Moj doživljaj će biti, ako ne i jači, svakako pouzdaniji u sebi, pokaže li mi prijatelj uz

svoje opisivanje i dobru reprodukciju slike. No još ću bolje moći učvrstiti svoj doživljaj, posudi li mi prijatelj reprodukciju na neko trajnije vrijeme. Jer užasno je, ali istinito: nisam uvijek raspoložen da doživim sliku, ponekad nisam za to uopće sposoban, iako mi je gledanje slika i strast i poziv. Već ovaj moj posredni dodir s umjetničkim djelom priželjkuje za se neku opetovanost, odnosno neku postojanost. Opetovanost dodira je neka vjerojatnost, a postojanost pomalo već i neko jamstvo, da će do doživljajnog dodira slike i mene napokon doći. No ostanem li zauvijek upućen na reprodukciju, moj dodir s umjetničkim djelom ostat će ipak površan. Reprodukcijska me povezuje s umjetničkim djelom, ali i razdvaja od njega. Čak i kao najvjernija originalu!

Srednjoškolsko odgajanje za umjetnost koje unutar škole neprestano premeće reprodukcije, vrlo je sumnjivo odgajanje za umjetnost. To je odgajanje koje izgrađuje možda buduće historičare umjetnosti, i to one najgore koji čitavog svojega života gledaju reprodukcije umjetničkih djela i čitaju knjige o umjetničkim djelima, ali su u škripcu ako ih postavimo pred neko originalno umjetničko djelo, jer znadu sami: ne šute li o njemu, govore o njemu bedastoće. Budući da ovakvih historičara umjetnosti ne trebamo, ne trebamo niti srednjih škola ovako pristranog i naopakog odgajanja za umjetnost. Srednja škola koja ne odgaja historičare umjetnosti uopće, nego ljude koji doživljavaju i proživljavaju umjetnost, mora mladim ljudima otkriti draži dodira sa originalnim umjetničkim djelima.

No srednja škola ne može postati muzej. Još manje može se prometnuti u grad ili krajolik bogat umjetničkim spomenicima. No srednja škola može u načelu svoju obuku prenijeti u muzej ili u grad ili u krajolik bogat spomenicima. Škola ovo može uraditi prividno lako, nalazi li se i sama u gradu u kojemu postoji i muzej ili kulturni spomenici ili ako ovih imade u okolici grada. Svakako škola mora izaći iz sebe, ako želi odgajati ljude za umjetnost. Ali svi mi znademo da škola zaista jako teško izlazi iz sebe. I ako to čini, čini samo povremeno i uvijek na skućeno vrijeme. A ništa ne koči doživljavanje i proživljavanje umjetničkog djela, kao kratkotrajnost i površnost dodira s njime!

Do nedavno odviše nepokretna, škola danas ponegdje mladim ljudima utužuje uvjerenje: da je život s umjetnošću prvenstveno ili čak isključivo posjećivanje izložaba i muzeja i šetanje gradom ili poduzimanje izleta u njegovu okolinu. Ovime škola dobro poučava mlade ljude kako da se ponašaju prema umjetnosti putujući nekom stranom zemljom, ali ih ne poučava dovoljno kako da se odnose prema umjetnosti stalno, i to u zemlji u kojoj žive.

Već u srednjoškolu, i upravo u srednjoškolu, treba probuditi i neku svijest o tome kako nije dovoljno samo prilaziti umjetnosti. I onaj koji bi trčao na sve izložbe u svojem gradu (ako ih u njemu ima), i onaj koji bi putovao svojom zemljom neprestano da joj razgledava spomenike, nebi u dovoljnoj mjeri živio s umjetnošću. Za ovo treba čovjeku više, treba mu trajni dodir s umjetnošću. Za ovaj dodir nije dostatno prilagođivati svoj život umjetnosti. Potrebno je prilagođivati i umjetnost vlastitom životu. Kako može ovo uraditi čovjek? I danas načelno tako, kako je ovo uvijek radio: dovodeći umjetnička djela u svoju blizinu, gomilajući umjetnička djela u prostoru oko sebe, umjetnički oblikujući ovaj prostor. Zato ondje gdje je on osuđen živjeti, živi i umjetnost. Zato da mu umjetnost bude trajna družica, a ne samo povremena. Sabirući umjetnička djela u svojem stanu, umjetnički oblikujući svoj dom, ugrađivao je tek potpuno čovjek umjetnost u svoj život i svoj život u umjetnost.

U ovoj svojoj neobičnoj raboti čovjek prošlosti nije se zaustavljao na pragu svojega doma. Trudio se da umjetnošću oplemeni prostor i svoje šire zajednice, prostor sela ili grada, nastojeći da ovaj cijeli prostor prožme umjetnošću. I ovo je čovjek radio gomilajući u prostoru zajednice umjetnička djela, umjetnički oblikujući taj prostor. Niti svoj privatni život, niti javni život oko sebe, nije

čovjek prošlosti mogao zamisliti potpunim do kraja osmišljenim bez umjetnosti.

Kako da mladi čovjek koji ni u kojem pogledu još nije potpuno svoj, zahvati u umjetnost da bi njen život učinio svojim? Može li srednjoškolac postati sabiračem umjetnina, ako sam još ne privređuje? Može li se baciti na uređivanje svojega stana, ako ovaj pripada njegovim roditeljima ili čak nekim znancima? Može li se učenik gimnazije uplesti u građevnu i umjetničku politiku svojega grada ili sela, ako na nju i odrasli kao pojedinci teško utječu? Sve ovo mladi čovjek još pravo ne može. No umjetnički odgoj u srednjoj školi neka mu dade slutnju ovih njegovih budućih mogućnosti i dužnosti i neka potakne u njemu vršenje ovih djelatnosti.

Umjetničke slike su nažalost doista skupe. Počmi dakle, mladi čovječe, sabiranjem umjetničkih crteža! Ako ni ovo ne možeš, sabiraj makar reprodukcije umjetničkih slika! Nemaš li vlastitog stana, možda ipak imadeš u tuđemu posvojenu sobu. Dakle, uređuj je! Ako ni ovu nemaš, možda ipak imadeš u njoj kut u koji smiješ dirati! Nemaš li prava utjecati na izgled svojega grada, ipak se bavi njegovim izgledom! Čitaj o svojem gradu ili selu ili kraju i razmišljaj o njemu! I traži od svoje škole da ti o svemu tome pruži neko znanje! Da ne odrasteš kao barbarin, koji svega toga nema i koji od svega toga ništa niti ne treba!

Nije dakle dovoljno da srednja škola preda mladim ljudima neko osnovno znanje o umjetnosti. Nije dovoljno ni da ih pouči motrenju i doživljavanju umjetničkih djela. Potrebno je da ih potakne i na neko djelovanje prema umjetnosti, a u probitku umjetnosti i ujedno sebe samih te drugih ljudi oko sebe. No neka si srednja škola ne preduzme odgajanje mladih ljudi u ovom pogledu do kraja. Zadatak je srednje škole samo da privede mlade ljude umjetnosti, a s konačnim posljedom da joj se kasnije još prisnije približe oni sami. I da u tome nikada ne sustanu. Jer čvrsto povezati s umjetnošću nikoga ne može škola. Ovo mora svatko učiniti sam. I pravo je tako: neka se život odraslog čovjeka i umjetnosti izgrađuje u što većoj slobodi i neka raste iz što veće slobode. No mladome čovjeku treba vodstvo, jer i na putu u život s umjetnošću vrebaju na mladog čovjeka tisuću stramputica. Postoji pravo doživljavanje umjetničkih djela, ali postoji i krivo. Postoji doživljavanje umjetnosti, ali postoji i doživljavanje ne-umjetnosti.

U našim razgovorima ovih dana ispoljilo se nešto što raduje i ohrabruje. Pojedini nastavnici umjetničkog odgoja u srednjim školama, iako posve prepušteni sebi, sami su se našli na tragu pravog odgajanja mladeži za umjetnost. U Koprivnici je nastavnica potakla svoje učenike na sabiranje reprodukcija umjetničkih djela i novinskih kritika umjetničkih izložaba. U Senju se nastavnik umjetničkog odgoja zajedno sa učenicima odvažio na stvaranje jedne školske zbirke umjetnina, kako bi ova i njemu i učenicima pomagala u umjetničkom odgajanju. Iz Labina poveo je

nastavnik umjetničkog odgoja svoje đake u Istru kao u neku veliku knjigu povijesti umjetnosti. U Zagrebu su neki nastavnici postigli kod učenika pismene sastavke o umjetničkim djelima, kakve nitko nije očekivao.

U našem traženju metode umjetničkog odgajanja u srednjim školama, ovo mi se čine osobito vrijedna otkrića. Na početku smo, ali već sada upozoravam nastavnike predmeta *umjetnosti* u srednjim školama da sami sabiru najuspjelije plodove svojega rada i svjedočanstva o njemu. Možda već u dogledno vrijeme neće biti preuranjena izložba ili knjiga koja će govoriti o tome. Školski muzej u Zagrebu, Zavod za unapređenje školstva i Društvo historičara umjetnosti, — svih je sjedište u Zagrebu —, već bi sada morali misliti na to, a možda za to i udružiti svoje snage i svoja sredstva. Ne vidim opravdanja da odgajatelji za umjetnost u srednjim školama i dalje ostanu prepušteni sebi kao što jesu. Stoga bi i sastanak sviju trebalo obnavljati svake godine, naročito dok među nama ne očvrstnu obrisi jedne metode umjetničkog odgajanja u srednjim školama, koja će nas zadovoljiti i svojim namjerama i svojim prvim uspjesima. I na kraju jedna ličnija poruka:

Mladi ljudi koji se opredjeljuju za sveučilišni studij povijesti umjetnosti u ovom Odsjeku Filozofskog fakulteta, dolaze u njega iz srednjih škola, prvenstveno iz gimnazija. Kao nastavnik u ovom Odsjeku ovlašten sam dakle reći: iz vaših ruku pristizati će uskoro u naše. Nama nastavnicima Odsjeka za povijest umjetnosti nije svejedno koje mlade ljude ćemo od vas primiti i kakve. Bit ću Vam posve iskren i povjeriti vam: mi se ne bojimo mladih ljudi od vas udaljenih nauči o umjetnosti, mi se plašimo odviše brojnih mladih ljudi od vas privučenih nauči o umjetnosti! Kako sami zapazate prostorije ovoga Odsjeka su malo skućene, a i naša zemlja nije tako velika da bi mogla hraniti stotine i stotine historičara umjetnosti, iako bi ih svetolike umjetnost naše zemlje možda trebala, a i naša javnost koja nema mnogo veze s umjetnošću. Dajte dakle mladim ljudima koje odgajate za umjetnost i neku slutnju o tome što je povijest umjetnosti kao nauka i što je naučni radnik koji je unapređuje. A ovo zato da svaki mladi čovjek koji vašom zaslugom već doživljava, a možda čak i proživljava umjetnost, ne misli da time raspolaže i svim uvjetima za historičara umjetnosti! I odviše ima takvih koji su na sveučilištima upisali povijest umjetnosti, jer su otkrili umjetnost u svojem životu, ali nisu otkrili da nisu zato i za povijest umjetnosti kao nauku. I ovo je jedan smisao umjetničkog odgoja u srednjim školama i povjesno-umjetničke izobrazbe srednjoškolaca: da mladi ljudi otkriju umjetnost u svojem životu i sebe u životu umjetnosti u tolikoj mjeri već do svoje prve zrelosti, da onda kada je potrebno da zrelo odluče što će prvenstveno raditi u životu, ne odluče nezrelo da će se boriti s povješću umjetnosti kao naukom. Carstvo umjetnosti tako je prostrano da za svakoga ima u njemu mjesta. Ali dužnost je svakoga tko ulazi u to carstvo da u njemu nađe mjesto upravo svoje. Da bi doista usrećio umjetnost, sebe i druge.